

IZOHLI LUG'ATLARDA DIALEKTIZMLARNING KLASSIFIKATSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH MASALASI

Nasiba Raimnazarova

Termiz davlat pedagogika instituti

katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

THE ISSUE OF IMPROVING THE CLASSIFICATION OF DIALECTISMS IN EXPLANATORY DICTIONARIES

Nasiba Raimnazarova

Termez State Pedagogical Institute

Senior Lecturer, Doctor of Philosophy in Philology

ВОПРОС СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КЛАССИФИКАЦИИ ДИАЛЕКТИЗМОВ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Насиба Раимназарова

*Термезский государственный педагогический институт
старший преподаватель, доктор философии по филологии*

Annotatsiya: Mazkur maqolada izohli lug'atlarda dialektizmlarning klassifikatsiyasini takomillashtirish masalasi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqola davomida mavjud tillarning shakllanishi va taraqqiyotiga ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: izohli lug'atlar, dialektizmlarning klassifikatsiyasini takomillashtirish, tillarning shakllanishi.

Abstract: This article discusses the issue of improving the classification of dialectisms in explanatory dictionaries. The article also touches upon the formation and development of existing languages.

Key words: explanatory dictionaries, improving the classification of dialectisms, the formation of languages.

Аннотация: В статье рассматривается проблема совершенствования классификации диалектизмов в толковых словарях. Также в статье было затронуто становление и развитие существующих языков.

Ключевые слова: толковые словари, совершенствование классификации диалектизмов, формирование языков.

Jamiyatda mavjud tillarning shakllanishi bir necha omillar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ma'lum bir tilning keng omma nutqida qo'llanib, rivojlanishi shu tilning taraqqiyot yo'lida bosib o'tgan turli xil murakkab bosqichlarning mahsuli hisoblanadi.

Qayd etish joizki, adabiy tillar haqiqatdan ham tobora taraqqiy etib borayotgan jamiyat uchun juda ham zarur edi. Chunki bir mamlakatning o'zida ham bir necha lahjalarda so'zlashuvchi etnik guruhlar mavjud. Ular bir-birlarini yetarlicha anglashlari uchun yagona adabiy til kerak edi. Adabiy tillar aloqa vositasi sifatida mamlakat ichida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Adabiy tillarni

e-mail:

raimnazarova2021@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-4600-2986>

shakllantirishda muayyan mamlakatda yashovchi millatlar tillari o'rganiladi va davlat ish yurituvda imkoniyatlari yuqori bo'lgan, omma orasida tushunilish darajasi yuksak bo'lgan til olinadi. Adabiy til esa o'lkada mavjud dialektlar hisobiga boyitilib boriladi. Bu tendensiya bugungi kunda ham keng amalda bo'lib, adabiy tillar dialektlar, shevalar hisobiga boyib bormoqda. Xususan, o'zbek tili ham ichki va tashqi omillar hisobiga yuksalmoqda. Ichki manba sifatida shevalar qaralib, mamlakat ichida qo'llanuvchi dialektlar leksik unsurlarining adabiy tilga olinishi nazarda tutiladi.

Tillarning taraqqiy etishi natijasida shu tillarning leksik birliklarini oʻzida mujassamlashtirgan, ularning maʼnolarini tavsiflab keluvchi lugʻatlar shakllana boshladi. Ushbu lugʻatlarga adabiy tilda qoʻllanuvchi leksik birliklar qamrab olinib, qoʻllanish imkoniyatlari yoritiladi. Shu bilan birga, shevalardan olingan, shevalarda qoʻllanuvchi soʻzlar ham kiritiladi. Xususan, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” shakllantirilgan boʻlib, unda oʻzbek adabiy tilida qoʻllanuvchi leksemalar qamrab olingan. Biz tadqiqotimizga bogʻliq ravishda yuqoridagi boblarda oʻzbek adabiy tilining shevalarga munosabati, izohli lugʻatlarda sheva unsurlarining aks ettirilishi masalalariga eʼtibor qaratdik. Ushbu qismda mavjud izohli lugʻatlardagi shevaga oid soʻzlar tavsiflarini takomillashtirish va kiritilishi kerak boʻlgan terminlar masalasiga eʼtibor qaratmoqchimiz.

Avvalo, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da berilgan soʻzlar tavsifiga nazar solsak. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da maʼlum bir soʻz keltirilib, leksemaning tavsifi berilar ekan, uning bir necha jamiyat sohalariga, qismlariga tegishli boʻlgan, ularda qoʻllaniluvchi maʼnolari keltiriladi. Xususan, muayyan bir shevaga oid leksema keltirilgan ekan, soʻz, adabiy tilda mos keluvchi leksema yoki soʻz brikmasi hamda shu soʻz ishtirok etgan jumla keltiriladi.

“**BEJOY** [be.. + joy] 1 Joyi yoʻq, joyisiz, makonsiz.

2 *shv.* Notoʻgʻri, nooʻrin. *Podshoning otiga bejoy minibsiz, jondan kechib, ajab ishni qilibsiz.* «Rustamxon». *Bejoy qilding, ona, holim bilmading, Ilgaridan nega xabar bermading.* “Rustamxon”¹.

Bejoy leksemasining ikki xil maʼnosi keltirilib, shu soʻz ishtirok etgan jumla berilmoqda. 1-maʼno: makonsizlik, 2-nooʻrin qilingan ish yoki gapirilgan gap.

“**BENGZAMOQ** *shv.* Oʻxshatmoq, qiyos qilmoq; birovning timsolida kimnidir koʻrmoq. *Onama bengzadim jamoling sani.* «Qoʻshiqlar»².

Bengzamoq soʻzi oʻzbek adabiy tilida mengzamoq shaklida mavjud boʻlib, sheva soʻzi sifatida keltirilgan shakl izohida berilgan maʼnolarni ifodalaydi.

Demak, adabiy tilda mavjud va shevalarda fonetik oʻzgarishlarga uchragan, maʼlum bir dialektida qoʻllanuvchi birliklar ham lugʻat tarkibiga kiritilgan. Bizningcha, mengzamoq leksemasi izohida shevalardagi bengzamoq shakli ifodalanib ketilsa, maqsadga muvofiq boʻlar edi.

“**GASHIR** *shv.* Sabzi. *Mana, Shavkatga gashir toʻgʻratamiz.* S. Siyoev, Yorugʻlik”³. Bu oʻrinda sabzi leksemasining dialektik shakli gashir keltirilib, asardan misol berilmoqda. Bizningcha, sof shevaga xos leksema lugʻatda ifodalangach, unga shu leksema faol qoʻllanadigan shevadan namunalar keltirish maqsadga muvofiq.

“**GUVALAK** *shv.* Guvala. *Uning [Anzirat xolaning] hovlisi odam boʻyi kelar-kelmas guvalak devor bilan oʻralgan.* A. Qahhor, Qoʻshchinor chiroqlari. *Guvalak uy, bostirma ayvon Shundoq koʻcha boʻyida erdi.* M. Ali, Boqiy dunyo”⁴. Bu oʻrinda ham guvalak leksemasining izohi keltirilib, unga badiiy asardan namuna berilmoqda. Bizningcha, bu oʻrinda bengzamoq va gashir leksemasi izohida keltirganimiz jihatlariga yondashish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi jihatlardan kelib chiqib aytish mumkinki, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da shevaga oid leksemalarni berishda

1. Soʻz;
2. Adabiy tildagi ifodasi(soʻz yoki brikma shaklda);
3. Soʻzning shevaga oid misoli(badiiy asar yoki jurnal, gazetadan)

Berish tartibiga rioya qilingan. Ayrim oʻrinlarda bu tartib oʻzgarishga yuz tutgan hollar ham uchraydi. Yaʼni faqatgina leksemaning maʼnosi berilishi bilan cheklanilgan oʻrinlar ham mavjud:

“**GULA II** *shv.* Nusxa; oʻrnak, andaza”⁵.

“**GULGAY** *shv.* Oyoq kaftining doʻng yeri”⁶.

Bu kabi namunalardan kelib chiqib “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da shevaga oid soʻzlarning berilishi jihatidan lugʻatning bir necha yutuqlarini qayd etish mumkin:

1. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”ga sheva soʻzlarining oʻsha davr uchun yetarli qismi qamrab olingani;

¹Ўзбек тилининг изохли луғати. 5 жилдли. 1- жилд. – Тошкент: ЎзМЭДавлатилмийнашриёти, 2006. – Б. 208.

²Koʻrsatilgan manba – B. 228.

³Koʻrsatilgan manba. – B. 491.

⁴Koʻrsatilgan manba. – B. 514.

⁵Koʻrsatilgan manba – B. 517.

⁶Koʻrsatilgan manba – B. 517.

2. Sheva leksemalarning berilishida adabiy tildagi ko‘rinishi keltirilganligi;

3. Har bir namunaga mos badiiy asardan sheva so‘zi ishtirok etgan misollar keltirilib dalillanganligi;

4. Ilk bor o‘zbek sheva leksemalarining izohli leksikografik talqin qilinganligi.

Davr o‘tishi bilan har qanday tilning leksik qatlamida o‘zgarishlar, yangilanishlar sodir bo‘ladi. Bu, avvalambor, so‘zlashuv jarayonida namoyon bo‘lsa, asta-sekin lug‘atlarda ham aks etadi. Xususan, o‘zbek tilining ham leksik sastavida bugungi kunga kelib o‘zgarishlar, yangilanishlar sodir bo‘lmoqda. Bu esa lug‘atlarda ham aks etmoqda. Shu bilan bir qatorda yuqorida qayd etganimizdek, shevalar hisobiga o‘zbek tili imkoniyatlarini oshirishimiz, izohli lug‘atlarda ularni aks ettirishimiz, dialektik leksemalarning leksikografik talqinlariga jiddiy e‘tibor qaratishimiz lozim. Biz tadqiqotimiz davomida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” dan tashqari bir nechta lug‘atlarni kuzatdik. Ularda qator shevaga oid leksemalar adabiy tildagi leksema semasi bilan izohlangan yoki adabiy tildagi leksema dialektal ma‘no bilan berilgan hollarga guvoh bo‘ldik. Shulardan kelib chiqib, shevaga oid leksemalar tavsifini takomillashtirish zarurati mavjud ekanligini ta‘kidlamoqchimiz. Izohli lug‘atlardagi dialektal leksemalar tavsifini lingvistik va dialektologik yondashuvlar asosida takomillashtirish kelgusida dialektal leksemalarning qo‘llanish imkoniyatini oshishiga, leksikografik talqinlarning mukammallashtirishiga xizmat qiladi.

Biz “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi dialektal so‘zlarni kuzatish jarayonida shunga amin bo‘ldikki, leksemalar izohini yanada takomillashtirish zarurati mavjud. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da leksemalarni berishda quyidagi jihatlar aks ettirilmagan: dialektal so‘z transkripsiyasi; leksemaning shevadagi ma‘nodoshlari; leksemalarning dialektal fonetik o‘zgarishlardagi variatsiyasi; leksemaning fonetik o‘zgarishlardagi variatsiyalari izohi; leksemaning funksional imkoniyatlari; so‘zning qo‘llanish chegarasi; leksema qatnashgan dialektal namuna.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da yuqoridagi jihatlar aks ettirilishi darkor. Shunda leksema mazmun mundariyasi yetarlicha namoyon bo‘ladi. Bu jihatlar sheva so‘zlarining barchasiga birdek

tegishli bo‘lmasligi mumkin. Ammo ularning mohiyatidan kelib chiqib, keltirilgan mezonlar aks ettirilsa, lug‘atning qiymati yanada oshadi. Shuningdek, adabiy tilda mavjud leksemalarning shevalarda mavjud, ma‘nosi hamohang bo‘lgan, qisman o‘zgarishga uchraganlarini shu so‘z izohida shevalardagi variatsiyalari shaklida berish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, dialektal so‘zlarni izohli lug‘atlarda aks ettirishda quyidagi mezonlarga tayanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: Dialektal so‘z; Dialektal so‘z transkripsiyasi; Dialektal so‘zning adabiy tildagi sinonimi; Dialektal leksemaning shevadagi ma‘nodoshlari; Leksemalarning dialektal fonetik o‘zgarishlardagi variatsiyasi; Leksemaning fonetik o‘zgarishlardagi variatsiyalari izohi; Leksemaning funksional imkoniyatlari; So‘zning qo‘llanish chegarasi; Leksema qatnashgan dialektal namuna(transkripsiyada); Leksema qatnashgan dialektal misolning adabiy tildagi izohi.

Endi o‘zbek dialektlarida mavjud, izohli lug‘atlarda aks ettirilishi lozim bo‘lgan leksemalar, ularning xususiyatlariga e‘tiborimizni qaratsak.

Jamiyatda borliqdagi mavjud narsalar, voqehodisalar, muayyan tushunchalarni inson ongida namoyon bo‘lishi uning nomlanishi bilan bog‘liq holda aks ettiriladi. Bu qonuniyat qadimdan shu tartibda shakllangan bo‘lsada, hozirgi kunga kelib bu jihat yanada yuqori ahamiyat kasb etmoqda. Chunki hozirda anglashilishi lozim bo‘lgan tushunchalarning miqdori kengayib, kishilar tafakkurida saqlanishi lozim bo‘lgan tafakkuriy birliklar qamrovi oshib bormoqda. Ularning lisoniy birliklarda ifodalanishi esa yanada yuksak dolzarblik kasb etmoqda. Bu jihatlarni sheva so‘zlari hisobiga boyitish eng samarali usullardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Collins English Dictionary*. Accessed on 1 November 2019. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
2. *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford, New York: Oxford University Press. 2008.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1- жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 208.